

LENNEP VE LERCHENFELD-SCHWEIGER'İN GÖZÜNDEN 1864 GÖÇÜNÜN SAMSUN VE TRABZON LİMAN KENTLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ*

Ayşegül KUŞ**

ÖZ

Göç insanlık tarihinin en eski olgularından biridir. Bu nedenle, göç tarih boyunca insan topluluklarının yaşamlarını derinden etkilemiş bir gerçekliktir. Göçler, mekân, katılan insan sayısı yahut göçü ortaya çıkaran sebeplere bağlı olarak farklı şekilde kategorize edilirler. Göç olgusu, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu bakımından birtakım önemli siyasi ve sosyal değişimlere yol açmıştır. 18. yüzyılda ortaya çıkan ve 19 yüzyılda giderek ivme kazanan göçler, genel olarak batıdan doğuya, Kafkaslar ve Rumeli'den Anadolu'ya doğru olmuştur. 19. yüzyılda başta siyasi nedenlere bağlı olmak üzere ortaya çıkan bu göçlerin öznesini neredeyse Müslümanlar oluşturmuştur. Doğu Karadeniz Bölgesi ise özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında daha kitlesel bir boyut alan bu göçlerden sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik olarak etkilenmiştir. Buna koşut olarak, bölge daha önceki dönemlere nazaran daha farklı sosyal hareketliliklere maruz kalmıştır. 19. yüzyılda vuku bulan salgın hastalıkların yanı sıra göçler de bölgenin demografik yapısını etkileyen diğer önemli bir unsur olmuştur. Özellikle Doğu Karadeniz'de bulunan Samsun ve Trabzon gibi liman kentlerinin göçmenlerin geçici ve daimi iskânlarında önemli bir rol oynaması, her iki kentin sosyal yapısında hareketliliklere yol açmıştır. Bu çalışmanın amacı, 1863-64 kışından itibaren ivme kazanarak kitlesel bir boyut alan 1864 Göçünü o tarihlerde Samsun'da bulunan Amerikalı Misyoner Lennep ve yine Trabzon'da bulunan Alman seyyah Lerchenfeld-Schweiger'in gezi notlarına yansıdığı kadarıyla ele alarak değerlendirmek ve böylece 1864 Göçünün bu iki batılı seyyahın gözünden her iki kentin sosyal yapısı üzerinde ne gibi etkiler yaratıldığını ortaya koymak ve bölge tarihinin aydınlatılmasına kimi katkılar sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Seyyah, Gezi notları, 1864 Göçü, Göçmenler, Samsun, Trabzon.

* Bu çalışma doktora tez çalışmasından yola çıkılarak hazırlanmış olup, 17-19 Şubat 2017 tarihleri arasında düzenlenen Geçmişten Günümüze Göç temalı VII. Uluslararası Canik Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Samsun, ORCID: 0000-0002-8051-600, aysegulkus@hotmail.com

ABSTRACT

Migration is one of the oldest facts of the mankind history. Therefore, the migration has been a reality that has deeply affected the life of the human communities. The migrations are categorised in different ways depending on the place, the number of the people who participated in or the factors that lead to the migration. The fact of migration had led to some important political and social changes for the Ottoman Empire since the 18th century. The migration which took place in the 18th century and speeded up in the 19th century generally took place from the West to the East, the Caucasia and the Rumeli to the Anatolia. The subject of these migrations that happened in the 19th century had been nearly the Muslims. The eastern Black Sea was deeply affected by these migrations which became a massive character especially in the second half of the 19th century socially, politically, culturally and economically. Parallel to this, the region was exposed to different social mobilities compared to the previous periods. Besides that, the epidemic diseases that occurred in the 19th century, the migrations were also a factor affecting the demographic structure of the region. Especially, the important role of the port towns such as Samsun and Trabzon, on the eastern Black Sea for the permanent and the temporary settlement of the migrants led to some mobilities in the social structures of both towns. The purpose of this study is to deal with and to evaluate the migration of 1864, which became more massive gaining impetus from the winter of 1863-64 onwards as far as it is mentioned in the travelogues of the American missionary Lennep and the German traveller Lerchenfeld-Schweiger, and thereby to explain what sort of effects the migration of 1864 had upon the social structure of both towns and to make some contributions to the enlightenment of the history of the region from the point of view of both travellers.

Keywords: Seyyah, Gezi notları, 1864 Göçü, Göçmenler, Samsun, Trabzon.

Bireylerin yahut insan topluluklarının, bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim noktasından diğer bir yerleşim noktasına geçici veya sürekli olarak yaşamını sürdürmek amacıyla gitmesine göç denir. İnsan toplulukları tarihin bilinen en eski devirlerinden itibaren siyasal, sosyal, ekonomik ve doğal faktörler nedeniyle göç etmişlerdir. Eskiçağlardan bu yana göç hareketlerinin, tarihin şekillenmesinde önemli etnik, kültürel, ekonomik ve siyasî etkileri olmuştur. Öyle ki toplumların tarihlerine, sosyal örgütlenmelerine olduğu kadar inançlarına yansıyan izler de bırakmıştır (Karpas 2003: 3-5). Bu sebeple modern dönemlerde, göçü konu edinen sosyolojik çalışmalar hızla artmış, pek çok tanımlama yapılarak göçler çeşitlerine göre kategorize edilmiştir (Yalçın 2004:11-21).

19. yüzyılın kendine özgü koşulları içerisinde, sömürgecilik, sanayileşme ve ulus devlet bilincinin ortaya çıkmasıyla birlikte dünyanın hemen her tarafına yapılan göç hareketleri meydana gelmiştir (Doğanay 1994:165). Göçler mekâna, göçe katılan insan sayısına yahut göçü ortaya çıkaran se-

beplere bağlı olarak farklı biçimlerde tasnif edilirler. Mekân değişikliği açısından göç, siyasal sınırların belirgin olduğu dönemlerden itibaren ülke sınırları içinde vuku bulduğu takdirde iç göç, ülke sınırlarının aşıldığı durumlarda ise dış göç olarak isimlendirilir. Katılan insan sayısına göre, münferit veya kitlesel olarak tasnif edilen göçün ana unsuru olan göçmenlerin kendi istekleri doğrultusunda gerçekleştirdikleri göçlere serbest göç, yaşanan bölgedeki yaşam koşullarının, asgari düzeyde yaşam şartlarını karşılayamaması durumunda yapılan göçlere ise zorunlu göç denir (İpek 1999: 661-662). Saydam, serbest göçlere örnek olarak Avrupa'dan sömürgelere yapılan göçleri verir. Mecburi göçleri ise, sebeplerine bağlı olmak üzere şu şekilde gruplandırır (Saydam 1999:4-5):

- Coğrafi ve tabii şartlarının yaşamayı olumsuz kılmasıyla meydana gelen göçler: Zaman zaman ortaya çıkan deprem, sel, yanardağ faaliyeti, heyelan, aşırı kuraklık vs. gibi önlenmesi imkânsız etkenler nedeniyle yer değiştirme zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

- Devletin, birtakım gelişme ve kalkınma amaçlı programlarının başarısı için gerekli olan yer değiştirme hareketleri: Buna baraj, yol, liman, havaalanı, büyük sanayi kuruluşları vs. gibi tesislerin yapılabilmesi için sınırlı sayıda da olsa bazı göç hareketleri örnek verilebilir.

- Sosyo-kültürel sebeplere bağlı zorunlu göçler. Eğitim, kan davaları, aşırı nüfus artışı, sağlık, dini ve siyasi baskı gibi sebepler nedeniyle, insanların bu tür problemlerini çözebilecekleri yerlere göç etmek zorunda kalmaları.

- Savaşlar, uluslararası antlaşmalar dolayısıyla yapılan nüfus mübadeleleri.

- Bir devletin, bazı grupların veya toplulukların varlığına son vermek üzere takip ettiği politikalar neticesinde ortaya çıkan göçler.

- Diğer taraftan 20. yüzyıl öncesinde açıkça yapılan köle ticareti de, mecburi yer değiştirme içerisinde değerlendirilebilir.

Bununla birlikte, göç olgusu farklı fiziksel, dinsel, kültürel ve filolojik yapılara sahip toplulukların etkileşim içine girmelerini sağlayan ve bu anlamda toplumsal değişim ve gelişimin en güçlü dinamiklerinden biridir (Akay 2013:4).

Aslında 18. yüzyıldan itibaren göç hareketleri, Osmanlı Devleti açısından önemli sayılabilecek kimi siyasal ve sosyal değişikliklere yol açmıştır. Öncelikle Osmanlı Devleti'nin askeri başarısızlıklar neticesinde yaşadığı siyasal daralma, Müslüman-Türk nüfusun çevreden merkeze doğru yönelmesine sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla 18. yüzyılda başlayan ve 19 yüzyılda hız kazanan bu göçler, batıdan doğuya, Kafkasya'dan ve Rumeli'den Anadolu'ya doğru olmuştur. Ayrıca siyasal ve dinsel nedenlerden kaynaklanan bu göçlerin neredeyse tamamı Müslümanları kapsamıştır (Karpas 2014: 94). Doğu Karadeniz Bölgesi, 19. yüzyılın ikinci yarısında daha kitlesel bir boyut alan bu göçlerden sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik bakımdan oldukça etkileniş ve bölge daha önceki dönemlere nazaran daha farklı sosyal

hareketliliklere maruz kalmıştır. Zira 19. yüzyılda salgın hastalıklar kadar bölgenin demografik yapısını diğer önemli bir unsur da göçler olmuştur. Bu göçler esnasında özellikle Trabzon ve Samsun gibi limanlar önemli bir rol oynamıştır. Ancak bu iki şehrin göçler neticesinde sosyal yapısında yaşadığı hareketlilikler nüfus üzerinde de birtakım değişmelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Kuş 2016:113). Zira Trabzon özellikle Kafkasya'dan gelen göçmenlerin kendilerine en yakın Türk limanı olması, Samsun da karayoluyla Anadolu'nun iç kesimlerine bağlanması ve çevresinde iskâna uygun yerleşim birimlerinin olması sebebiyle (İpek 2006:43-44). 19. yüzyılın ikinci yarısında giderek ivme kazanan göçlerde, bölgeye gelen göçmenlerin geçici veya daimi olarak iskân edilmesinde bölgede öne çıkan önemli iki liman şehri olmuştur.

19.yüzyılın ikinci yarısında Doğu Karadeniz'de bulunan Amerikalı misyoner Lennep ve Alman asıllı olan Amand Von Schweiger-Lerchenfeld bölgede 1864 yılında meydana gelen göç hakkında bilgi veren nadir iki seyyah olarak karşımıza çıkmaktadır. Henry J. Van Lennep, 18 Mart 1815 yılında İzmir'de doğmuş, 15 yaşına değin burada yaşamıştır. 15 yaşına geldiğinde anne-babası tarafından ABD'ye gönderildiği, ortaöğrenimini Massachusetts Eyaletindeki Amherst kolejinde, yükseköğrenimini ise Andover ilahiyat okulunda tamamladığı anlaşılmaktadır. O, dini eğilimi yüzünden, misyoner olmaya karar vermiş, Hartford'da Dr. Joel Hawes'un yönetiminde dini eğitimini derinleştirmiştir (Aydın-Kuş 2006:261-263). Eğitiminin ardından, 27 Ağustos 1839'da Amherst'de Kongregasyon delegeliğine seçilmiştir. 1844'de Türkiye'ye gelmiştir. İstanbul'daki İlahiyat okulunda ve Robert Kolejinde bazı dersler vermiştir. Yine misyonerlik faaliyeti kapsamında Tokat başta olmak üzere Anadolu'nun pek çok yerinde çalışmalar yürütmüştür (Lennep 1985:95; Aydın-Kuş 2006:261-263). 1864 göçünün yaşandığı esnada kara yoluyla Merzifon'a gidebilmek için bir süre Samsun'da bulunmuştur. Lennep, 1870 yılında yayımlanan "Travels in the Little-Known Parts of Asia Minor" adlı seyahatnamesinde Samsun'da yaşanan 1864 göçüne dair oldukça önemli bilgiler aktarmaktadır. Lerchenfeld-Schweiger ise 1846 yılında Viyana'da dünyaya gelmiş olan gazeteci, yazar ve seyyahtır. Varlıklı bir aileden geldiği için bilimsel amaçlı çalışmalar yapmak amacıyla bazı seyahatlere çıkmıştır. Lerchenfeld, 1878 yılında yayımlanan "Armenien" adlı eserinde 1864 yılında, özellikle Trabzon'da yaşanan göçe dair bazı bilgiler vermektedir.

Bu çalışmanın amacı gerek Amerikalı misyoner Lennep'in gerekse Alman seyyah Schweiger- Lerchenfeld'in gezi notlarından yola çıkarak, 1864 göçünün Samsun ve Trabzon gibi göçmenlerin geçici ve daimi iskânlarında önemli rol oynamış olan iki önemli liman kenti üzerinde ne gibi etkiler yarattığını ele alarak değerlendirmeye çalışmak ve böylece Doğu Karadeniz Bölgesi'nin sosyo-kültürel tarihini aydınlatmaya çalışarak bazı katkılar sağlamaktır.

I. 1864 Göçü

Aslında 1864 göçü birden ortaya çıkan bir gelişme değildi. 1859 yılında Şeyh Şamil'in düşüşü, Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'daki Türk ve Müslüman toplulukları üzerindeki dini ve siyasi baskıları arttırması sonucunu doğurdu (Saydam,1999:61). 1864'de ise Kafkasya'yı tamamen işgal eden Ruslar, Çerkezleri vatanlarını terk etmeye zorladı. 18. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğunun Kırım'ı ve Karadeniz'in kuzeyindeki hâkimiyetini kaybetmesi, burada yaşayan Müslümanlar için yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında 1828- 1829 Osmanlı-Rus savaşı sonrası bölgeye yapılan göçler, yüzyılın ikinci yarısında Kırım Savaşı ile daha büyük bir ivme kazanmıştır (Karpas, 2010:15-16). Fakat Kırım Savaşı sırasında başlayan Şeyh Şamil hareketinin çökmesiyle birlikte daha da kitlesel bir hal alan göçler, elbette her zaman aynı hızda gerçekleşmemiştir. 1856-1857, 1860-1862 ve 1864-1865 yılları arasında hızlanan göçler diğer zamanlarda ise daha inişli ve çıkışlı bir durum göstermiştir (Saydam 1999:81).

1863-1864 kışından itibaren ise göç hareketi adeta bir çığ gibi büyüdü. Rus hükümeti tarafından 40 ile 50 bin arası olacağı belirtilen göçmen sayısı, özellikle 1864 baharında 400.000'e çıkmıştı (Karpas 1985:67). Bu arada Rus Devleti'nin Çerkezleri ve diğer Kafkas kavimlerini adeta imha etmek istercesine kıyıları doğru sürüp buralarda perişanlığa ve ölüme terk etmesi, dünya kamuoyunda da birtakım tepkilere yol açtı (Saydam 1999:88). 1864'te Kafkasya'yı tamamen işgal etmiş olan Rusya, Çerkezistan bölgesi üzerindeki baskılarını arttırıp Abazaların yaşadıkları yerleri işgal etti. Onlara güven duymadığı için bu Abaza gruplarını Kuban bölgesine yerleştirmek istedi. Kafkas halklarının Hristiyanlaştırılması, planlanan yerlere iskân edilmeleri ve ellerindeki arazilerin alınarak angarya gibi hizmetlerde kullanılmalarını öngören Ruslar tarafından bilinçli olarak tatbik edilen politika, (Karpas 2010:164) kitlesel göçlerin başlayacağı 1863 yılının sonlarında Kafkasyalıların Kuban steplerine yerleşerek Rus ordusuna asker vermek veya vatanlarını terk ederek Osmanlı ülkesine sığınmak dışında ellerinde başka bir seçenekleri bulunmuyordu (Yılmaz 2014:7-8; Şaşmaz 1999:341). Dolayısıyla Rusya'nın izlemiş olduğu bu sert politika, Kırım Savaşı sonrasında 1856-1857'de başlayan ve 1860-1862 yılları arasında devam eden göç sürecinin üçüncü ve en büyük dalgası olan 1864-1865 dönemini de başlatmış oldu (Yılmaz 2014:7). Şüphesiz bunlar içinde gerek göçmenlerin sayıları gerekse de yolculuk esnasında ve Osmanlı topraklarında karşılaştıkları zorluklar açısından en kötü koşullar altında gerçekleşenleri, Kasım 1863'te başlayan kitlesel göçlerdi (Yılmaz 2014:134-135). Örneğin, bazı Abaza grupları Rusların bu iskân politikasına riayet ederken, yaklaşık 50,000 kişi ise Türk topraklarına göç etmek istedi. Hatta 5,000 kişiden oluşan bir grup Babıali'nin kararını beklemeksizin Trabzon'a geldiler. İşte bu tarihten sonra Kırım ve Kafkas toplulukları özgür olmak, can, mal ve ırz güvenliklerini teminat altına alabilmek için göç kararı aldılar (İpek 1999:

39-40). Göç etmeye karar verenler, taşınabilir yahut taşınamaz mal varlıklarını hiçbir tazminat almaksızın Ruslara bırakarak yaşadıkları yerlerden ayrıldılar. Ayrıca kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan binlerce kişi, kitleler şeklinde dağlardan inerek Karadeniz sahillerine yığıldı (Bala 1967:384).

Kırım Savaşı ile başlayan Kafkas göçleri 1859-1860 yıllarında daha da ivme kazandı. 1783'ten beri devam eden Kırım'dan yapılan göçler, 19. yüzyılın ortasından itibaren hız kazanmıştır. Özellikle 1860-1862 yılları arasında pek çok Kırımlı, Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Bunların büyük bir bölümü başta Romanya olmak üzere Balkan coğrafyasında iskân edilirken, bir kısmı da Anadolu'ya yerleştirilmiştir (Kırımlı 2006:147-152). Örneğin, bu yıllarda 300,000 kişi göç etmek üzere Kırım'ı terk etti (İpek 1999:40). İpek, bunların ekseriyetinin iskân edilecekleri noktalara ulaşmadan öldüklerini çünkü Osmanlı resmi istatistiklerine göre 1854-1864 yılları arasında Çerkezistan ve Kırım'dan toplam olarak 311.333 kişi, 1864'te Kafkasya'nın tamamen Rus hâkimiyetini altına girmesinin ardından 1864'ün Ağustos ayına kadar 283,000 kişi ve 1865'te 87,000 kişinin Türk iskân noktalarına ulaşabildiğini belirtir (İpek 1999:40).

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yönelen göçmenlerin göç sebepleri, Kırım'dan yapılan göçlerin sebepleri arasına oldukça önemli benzerlikler bulunmaktadır. Ancak Kafkas halklarının göç sürecinde Kırım'dakinden farklı olarak "direniş" kavramı ortaya çıkmıştır. 1859 yılına kadar Şeyh Şamil önderliğinde Rusların Kafkasya'yı istila faaliyetleri karşı büyük bir mücadele veren "Müridizm" hareketi, bu tarihte Şamil'in Ruslar tarafından ele geçirilmesinin ardından önemli güç kaybına uğramıştır. Rusların izlemiş oldukları sert politikalar karşısında Hıristiyanlaşmak, Rus ordusunun hizmetine girmek ve başka yerlere nakledilmekle karşı karşıya kalan Kafkasya Müslümanları, Osmanlı Devleti'ne göç etme yolunu seçmişlerdir. 1862'de hızlanan göç hareketi, 1864 yılında en yoğun dönemini yaşamıştır. Bu tarihlerden itibaren Kafkasya'nın çeşitli halkları, Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı topraklarında iskân edilmiştir (Karpas 2001:78-111; Williams 2000:79-108; Fisher 1999; Habiçoğlu 1993; Aydemir 1989). İşte göçün büyük bir ivme hız kazanarak kitlesel bir hal olduğu bu dönemde Kafkaslardan Anadolu'ya yönelen göçmenlerin daimi yahut geçici iskânlarında önemli bir rol oynayan yerlerden biri de Samsun limanı olmuştur.

II. 1864 Göçü Esnasında Samsun

Daha önce de söz edildiği üzere, 1863-1864 kışından itibaren göç hareketi daha önceki dönemlere nazaran kitlesel bir boyut aldı. Rus hükümeti tarafından verilen sayının oldukça üstünde insan Karadeniz limanlarına yığıldı. 1864 yılının Mayıs ayında Samsun'da bulunan misyoner Lennep, bu göçün canlı tanığı olarak kentte yaşananları gezi notlarında ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Misyoner seyyah, şehrin Çerkez göçmenlerle dolup taşıdığını, gemilerin karınca sürüsü gibi göçmenleri kıyıya indirdiğini, insanların ise bir

an önce uzun ve yorucu bir yolculuk sonrası karaya inmek için sabırsızlandıklarını söyler. Gelen Çerkez göçmenler hakkında, şöyle der:

“Şehrin her tarafında, başlarında koyun derisinden yapılmış kalpakları, bellerine sıkıca bağlanmış uzun paltoları ve Batı tarzında pantolon giyen uzun boylu atletik yapılı insanlara rastlıyordunuz. Hepsi silah taşıyorlardı ve tek bildikleri Türkçe kelime olan “alış-veriş” diyerek sahip oldukları tek değerli eşyaları olan silahlarını satmak için yoldan geçen yerli halkı durduruyorlardı.” (Lennep 1870:43).

Seyyahın ifadelerinden anlaşılacağı üzere, göçmenlerin geldikleri yerden hiçbir eşya almadan gemilere bindirildikleri ve ulaştıkları yeni yerde hem dil hem de maddi sorunlar yaşadıkları dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Lennep’in aktardığı bilgilerin Kafkasya’da Rusların bölge halkı üzerinde uyguladığı ve pek çok yerli ve yabancı kaynakta da vurgulanan baskı ve yıldırma yönelik politikaları da teyit ettiği görülmektedir. Gerçekten de Rusların benimsediği yöntem, daha sonra Kafkasya ve Balkanlarda tekrar tekrar uygulanacak olan evleri ve tarlaları yakıp yıkmak ve insanlara kaçmaktan veya aç kalıp ölmekten başka seçenek bırakmamak olan klasik bir usuldü (McCharty 1998:35). Dolayısıyla canının derdine düşen çok sayıda göçmenin her şeylerini bırakıp gemilere doluşup Osmanlı topraklarına sığınmaktan başka bir seçenekleri yoktu. Seyyah bu insanların oldukça trajik hikâyeleri olduğunu söyler. Ona göre, bu insanların yanlarına hiç bir eşya almalarına izin verilmemiştir. Taşınmaz durumda olan ev eşyalarını yanlarına almak mümkün olmadığından satmak zorunda kalmışlardır. Evleri ve toprakları ellerinden zorla alınarak gasp edilmiş, getirebilecekleri bir kaç parça eşya ise gemiye alınmadığı için gemilere sadece üzerlerinde bulunan giysileri ve bağımsızlıkların sembolü olan silahları ile binmişlerdir. Ancak Lennep yetkililerin gelen göçmenlerin sorunlarını çözmek ve acılarını hafifletmek için ellerinden geleni yaptıklarının altını çizer (Lennep 1870:44). Osmanlı Devleti’nde 1860 yılından önceki göçlerle ilgili meseleleri Şehremaneti tarafından yürütülmüştür. Ancak 1860’lı yıllardan itibaren göçün kitlesel bir boyut kazanması, Osmanlı Devleti’ni göç meselesiyle daha programlı ve sistematik bir biçimde ilgilenmeye zorlamış ve bunun sonucunda Trabzon valisi Hafız Paşa başkanlığında 5 Ocak 1860 tarihinde Muhacirin Komisyonu adlı teşkilat oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti, göçmen işlerinin mahalli memurlarca yürütülemeyecek oranda artması üzerine, 1863 yılında Sivas ve Samsun’da göç işlerini organize etmek üzere Salih Beyi görevlendirilmiştir (İpek 1999: 44). 1864 yılında göçün kitlesel bir boyut alması üzerine, bu konuda deneyim sahibi olan Yaver Efendi, Amasya ve Canik’e İskân-ı Muhacirin memuru olarak görevlendirildi. Kendisine verilen talimata göre, mevcut göçmenleri süratle yerleştirerek, öküz, tohumluk ve zirai malzeme ihtiyaçlarını temin edecek, ilk hasadı elde edenlerin yevmiyelerini kesecek ve daha sonra gelecek olanların iskân mahallerini tespit edecekti (Saydam 1999:185-186). Aynı zamanda sancak ve kaza merkezleri ile köylerde geçici olarak yerleştirilen göçmenlerin yiyecek ve sair ihtiyaçları yerli ahali ve

hazine tarafından karşılandı. Misafir olarak yerleştirilenler daha sonra daimi iskân bölgelerine gönderiliyordu. Bunların yol masrafları ise konakladıkları sancakların mal sandıklarınca karşılanmaktaydı (İpek 1999:46). Lennep'in de belirttiği gibi, Samsun'a gelen göçmenlerin çoğu, aç ve çıplak olup üzerlerinde setr-i avret edecek elbiseleri dahi yoktu (Serbestoğlu 2006:90). Bununla birlikte, Trabzon'dan göçmenlerin işlerini karşılamak üzere 150.000 akçe gönderildi (Yılmaz 2014:30). Dr. Barozzi, kentte Meclisi Tahaffuzun bir delegesi olarak bulunduğu esnada, mısır tüccarlarının Vali Ata Bey ile irtibata geçmelerini sağlayarak göçmenlerin günlük ekmek ihtiyaçları için gerekli unun tedarik edilmesi yönünde adımlar attı (Yılmaz 2014:30). Lennep, göçmenlerin ekmek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kentte yeni fırınların açıldığını, ancak göçmenlerin çok sayıda olmasından ötürü, sabah 8'den sonra para ile bile ekmek bulmanın neredeyse imkânsız olduğunu vurgular (Lennep 1870:44). Göçmenlerin iş ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1865 yılına kadar her göçmen için yüzer dirhemden ortalama 12.000 kiyeye ekmek pişirilmekteydi. Bununla birlikte yerli halkın ekmek tüketimini Amasya ve çevre kazalardan da karşılama yoluna gidilmekteydi (Serbestoğlu 2006:91). Ancak yetkililerin problemleri çözebilmek için eldeki kısıtlı tüm imkânları devreye sokmalarına rağmen, kente yeni gelen göçmenlerle birlikte bu önlemler de geçici bir çözüm sağlamaktan fazla öteye gidemedi (Yılmaz 2014:33).

Ancak Barozzi'nin de katkılarıyla, yetkililerin şehirde biriken ve sayıları 70.000-80.000'i bulan göçmenlerin işlerini karşılamak amacıyla, eldeki kıt kaynaklara ve sorunlara karşın mevcut imkânlar doğrultusunda ellerinden gelenin en iyisini yapma gayreti içinde hareket ettikleri anlaşılmaktadır (Yılmaz 2014:33). Dolayısıyla Nisan ayı ortalarında sayıları 10.000 olan göçmenlerin sayısı, Çerkez sahillerinden ve Trabzon'dan gelen göçmenlerle birlikte hızlı bir şekilde artarak, birkaç hafta içinde 80.000'e ulaşmış ve şehirde adeta göçmenler yüzünden adım atacak yer kalmamıştır. Böyle bir durum, elbette kentte sağlık sorunları başta olmak üzere, gelen göçmenler için barınma, iş ve sair sorunlar yaratmıştır. Ancak buna rağmen Lennep'in de gezi notlarında bahsettiği üzere, yetkililerin eldeki kaynaklar dâhilinde sorunları çözmek için yapılabilecek ne varsa yapmaya çalıştıkları görülmektedir.

Seyyah aynı zamanda yetkililerin bir an önce bu zavallı insanları oraya buraya göndermekten başka bir şey düşünmediğini ve bu doğrultuda gemiler dolusu göçmenin Samsun'dan başka limanlara gönderildiğini söyler. O, yetkililerin ticari amaçla kente gelen tüm katırcıları bu göçmenleri iç kesimlere götürmeleri konusunda birtakım zorlayıcı tedbirlere başvurduklarını da belirtir. Örneğin, Lennep kendilerini Samsun'dan götürme konusunda hayvanları için anlaştığı birkaç kişinin yetkililer tarafından Bafra'ya göçmen götürmeye zorlandıklarından bahseder. Seyyah, bu katırcıların göçmenlerin nakil işlemlerinde gönülsüz davrandıklarını ve bu zavallıları taşımak istemediklerinden söz eder. Ona göre bunun nedeni, yetkililerin gerçekten bu iş

için çok az para ödemeleridir. Ancak yerli kaynaklara bakılırsa, görevlilerin göçmenlerin şehirden bir an önce gönderilmeleri konusunda eldeki tüm ulaşım araçlarını devreye soktukları, hatta sürücülere en yüksek düzeyde peşin ücret ödedikleri anlaşılmaktadır. Seyyah bu göçmenlerin sert mizaca sahip olmaları, herhangi bir problem ortaya çıktığında dil bilmemeleri, pek çoğunun tifüs gibi bulaşıcı hastalık taşıdıkları gerekçesiyle, katırcıların taşıma konusunda bir çekince içinde olduklarını söyleyerek çoğunun şehre bu yüzden hayvanları ile gelmediklerini ve hayvanlarını şehrin dışında bulunan yerlere bıraktıklarını belirtir (Lennep 1870:46-47).

Seyyah göçmenlerin Samsun'dan diğer iskân yerlerine nakilleri konusunda da birtakım sorunların yaşandığını vurgulamaktadır. Gerçekten de 1850'lerden sonra kitlelerle ifade edilen göç hareketlerinin Osmanlı Devleti'ne göçmen iskânı konusunda tecrübe kazandırdığı bir gerçektir. Ancak devletin önceden kestiremediği büyük kalabalıkların kısa bir süre zarfında sınırlara girmesiyle birlikte, daha savaşın sebep olduğu yıkım tamir edilemeden yeni masrafların ortaya çıkması ve nitelikli kadro ihtiyacı göz önüne alındığında, bu iskân sürecinin çok zorlu geçtiğini tahmin etmek hiç zor olmasa gerek (Berber 2011:35). Bununla birlikte göçmenlerin Samsun'dan daimi iskân bölgelerine kadar yapacakları yolculukta rahatlarını sağlamak amacıyla kendilerine yardımcı olmak için hayvan tedarik ediliyor, dilini anlamadıkları bir memlekette, yolunu bilmedikleri topraklara giden göçmenlere gerektiği takdirde mihmandarlar da eşlik ediyordu. Ayrıca yolculuk esnasında ihtiyaçlarının karşılanması için, 15 yaşından büyüklere iki kuruş, küçüklere ise bir kuruş yevmiye verilmekteydi (Serbestoğlu 2006: 94).

Lennep'in göçmen taşıma işinde yetkililer tarafından zorla görevlendirilen katırcılara dair verdiği bilgi ile Osmanlı kaynaklarında bu konuda verilen bilgilerin örtüşmemesi oldukça dikkat çekicidir. Osmanlı belgelerine yansıdığı kadarıyla, sevkiyat sırasında her zaman olduğu gibi Müslüman ahali göçmenlere yardımcı olmaktaydı. Özellikle halk, Samsun-Amasya arasında nakliye işini belirli bir ücret mukabilinde yaptığı halde, devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıdan ve muhacirlerin durumundan dolayı sonradan ücret talebinden vaz geçmiştir (Serbestoğlu 2006:94). Fakat seyyahın 1864 göçüne dair diğer seyyahların aksine daha ayrıntılı bir şekilde durması ve bu konuya eserinde geniş bir yer vermesi farklı bir bakış açısını yansıtmaya açısından önemlidir.

III. 1864 Göçü Esnasında Trabzon

Alman seyyah Lerchenfeld-Schweiger, 1864 yılında göçmenlerin giriş yaptıkları diğer önemli bir liman kenti olan Trabzon'da yaşanan göç ve bu göçün şehirde yarattığı etki hakkında okuyucuya kimi bilgiler verir. Seyyah ilk olarak genel olarak doğu halkları olarak nitelendirdiği Kafkasyalıların kederinin Trabzon'a bağlı olduğunu ve her daim burada ahali tarafından büyük bir misafirperverlikle karşılandıklarını söyler. Diğer bir batılı seyyah Wag-

ner ise, 1840'lı yıllarda Trabzon'un Türkiye ile yakın siyasi bağlantısı olan tüm Çerkez ve Abhazlar için adeta bir buluşma noktası teşkil ettiğini, özellikle Çerkez göçmenlerin ve ordudan firar edenlerin de sıkça yöneldikleri bir kent olduğunu vurgular (Wagner 1856:277). Seyyahların verdiği bu bilgilerden, Kafkasya'dan birtakım siyasi sebeplerle gelenler için Trabzon kentinin, sadece 19. yüzyılın ikinci yarında değil, aynı zamanda ilk yarısında da önemli bir giriş noktası olduğu anlaşılmaktadır. Wagner'in de belirttiği gibi, Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde Kafkaslar'da kurduğu güçlü siyasi, idari, ekonomik bağların neticesinde ve en önemlisi Rus hâkimiyeti altında kalıp Hıristiyanlaşmak istemeyen bu insanların dini bağlarının da etkisi ile bölgeye yöneldikleri bir gerçektir. Coğrafi olarak Karadeniz kıyıları hem Anadolu'nun güvenliği hem de iç kesimlerle denizin birleşmesi açısından önemlidir. Ancak Trabzon limanı bu kıyılarda konumu sebebiyle doğu ve Kafkaslarla bağlantısı yönünden oldukça önemli bir stratejik bir mevkiye sahiptir (Öztürk 2011:31). Dolayısıyla seyyahın da belirttiği gibi, kent Kafkas topluluklarının sosyal, siyasi ve ekonomik yaşantısında kaderlerini belirleyen önemli bir rol üstlenmiştir. Bu durumun özellikle yüzyılın ikinci yarısında ivme kazanan kitlesel göçlerle bölgenin sosyal yapısı üzerinde daha derin izler bıraktığı söylenebilir.

Seyyah, Rusya'nın Kafkaslar'da uyguladığı iskân politikasına dair diğer kaynakların aksine farklı bir yaklaşım sergiler. Ona göre, Rusya'nın bölgede izlediği politika sadece devlet düzenini oturtmaya yönelik faaliyetlerdir. Seyyah, 1864 yılına kadar Rusya'nın bölgede sürdürdüğü savaşın burada yaşayan halkları yok etmek üzerine değil, gerçek anlamda burada bir devlet düzeni kurmak isteğinden kaynaklandığını belirtir. Ayrıca ona göre, Çerkez ve Abhazların özgürlükten anladıkları sadece kuralsızlık olup, kanunlara itaat eden birisinin aslında tam anlamıyla özgür insan olabileceği gibi olguları, onların anlamasının oldukça güç olduğunu söyler (Schweiger-Lerchenfeld 1878:79). Fakat seyyahın Rusya'nın bölgede yaşayan halklar üzerinde uyguladığı baskı ve zulme dayalı politikalar diğer yabancı ve yerli kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmesine rağmen, onun Rusların uyguladıkları insanlık dışı politikaları haklı çıkarma ve Ruslar tarafından her türlü baskı ve zulme uğrayan halkları ise ötekileştiren bir yaklaşımla tasvir ettiği dikkati çekmektedir. Zira McCarthy, 1864 Mayısında, Rus hâkimiyetinin artık Kafkasya'nın her tarafını kapsadığını, zaferi tamamlamak üzere Kırım'da zaten yaşanmış her türlü şeyden daha beter yöntemlerle, Rusların burada yaşayan halkı göçe zorlama politikasının uygulanmasına sıranın geldiğini söyleyerek, seyyahın yukarıda verdiği bilgilere muhalif bilgi verir (McCarthy 1998:32).

Seyyah, bu Kafkas topluluklarının doğaları gereği savaşma tutkusu ile Ruslara karşı savaş verdiklerini, fakat asla verdikleri tüm mücadeleye rağmen bağımsızlıklarını elde edemediklerini söyler. Rusya'nın ele geçiremediği bazı dağlık yerlerde ise hala bu savaşçılara rastlanabileceğini belirtir. Ona göre Rusya, bu bölgeyi ele geçirme konusunda sergilediği isteklilik ve

kararlılık sayesinde, batı Kafkasya'da Ruslara karşı bağımsızlık savaşı veren son Kafkas lideri de yenildikten sonra, Çar Michael burada yaşayan halka ya Rus kanunlarına itaat etmelerini yahut ülkeyi terk etmelerini söylemiştir. Seyyah akabinde, Türk hükümetinin de kabul etmesi üzerine Rus boyunduruğunu kabule yanaşmayan 300.000 kadar Çerkez, Abhaz ve Kabartay'ın Türkiye'ye göç ettiklerini belirtir. Ancak O, bu göçmenlerin çok kısa süre içinde Rus kanunlarının Türkiye'deki dindaşlarının gösterdikleri misafirperverlikten daha iyi olduğunu anladıklarının altını çizer (Schweiger-Lerchenfeld 1878:81).

Schweiger-Lerchenfeld, Rus hükümetinin de sağladığı çok sayıda vapurla bu göçmenlerin birkaç hafta içinde Karadeniz'e kıyısı bulunan liman kentlerine ulaştıklarını söyler. Ona göre, göçmenlerin ilk olarak giriş yaptıkları kent Trabzon olmuştur. Aynı zamanda sayıları on binleri bulan göçmenler Canik'te güzelim bitki örtüsünü ayakları ile ezmişlerdir. Seyyah, vapurlarla gelen insanların ardı arkasının kesilmediğini ve bu göçmenlerin ulaştıkları Trabzon, Samsun ve Giresun gibi kentlerde adeta üst üste yığıldıkları bilgisini verir (Schweiger-Lerchenfeld 1878:81). Seyyahın verdiği bilgilerden, Rus vapurlarının adeta birbirleri ile yarışır şekilde ve aradan fazla zaman geçmesine fırsat vermeden Karadeniz kıyı kentlerine vardıkları ve bir an önce bu göçmenlerden kurtulma çabası ile hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Aynı zamanda seyyah göçmenlerin geldikleri Samsun, Trabzon ve Giresun gibi kentlerde yaşayan halkın zaten kendilerini zar zor besleyebildiklerinden, aç ve sefil bir şekilde kendilerine sığınan bu insanlara mesafeli durduklarını ve güven beslemediklerini söyler (Schweiger-Lerchenfeld 1878:81). Elbette böyle geniş çapta kitlesel boyutta bir göçün neticesinde pek çok sorun yaşanmıştır. Ancak kaynaklara yansıdığı kadarıyla tüm yaşanan sorunlara karşın, gerek Osmanlı Devleti gerekse yerli halk, muhacirlerin durumunu göz önünde bulundurarak, olabildiğince yardımda bulunmuş ve gelen muhacirlerin istekleri geri çevrilmemiştir (Akay 2013:9).

Seyyah, göçmenlerin 1864 yılında kitlesel olarak Karadeniz limanlarından Trabzon'a çıkmalarıyla daha önce halk tarafından büyük bir misafirperverlikle karşılanmalarına rağmen bu kez kendilerine eskisi gibi kucak açılmadığını söyler. Ona göre, hatta zamanın Trabzon valisi bile kalenin dışına çıkmamış, gelen göçmenlerin yaratacağı herhangi bir asayiş sorunu ihtimaline karşı ise bir topu ateşlemek üzere bekletmiştir (Schweiger-Lerchenfeld 1878:81). Seyyah ayrıca 1864 yılında kitlesel bir boyut kazanan göçün getirdiği birtakım sorunlara da değinir. Ancak seyyahın böyle bir göç karşısında en başta devletin ve sonrasında yerli halkın gelen göçmenlerin sürecin ilk ayağı olan göçmen noktalarına sevkinden, sürecin son ayağı sayılabilecek muhacirlerin kendi kendilerini geçindirebilecek hale gelerek ekonomiye katılımlarının sağlanması gibi konularda sağladıkları desteği göz ardı eden bir yaklaşımla bilgi aktardığı dikkat çekmektedir (Akay 2013:9). Seyyahın özellikle 1860'lı yıllardan sonra bölgeye gelen muhacirlere karşı sergilenen olumsuz tavırdan bahsetmesi, her iki taraf için oldukça

güç olarak nitelendirilebilecek bir süreci tek taraflı olarak ele almasından ve çok boyutlu olarak değerlendirememesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Ayrıca seyyah, bu göç esnasında yaklaşık olarak 300.000 kişiden oluşan göçmenin Osmanlı topraklarına geldiğini, bu göçmenlerden üçte birinin yani 100.000'nin hayatını kaybettiği bilgisini verir (Schweiger-Lerchenfeld, 1878:82). Bu doğrultuda göç araştırmalarıyla ünlü İpek, Kırım Savaşı ile başlayan göçlerin 1859- 1860 yıllarında hız kazandığını ve bu yıllarda 300.000 kişinin göç etmek üzere Kırım'ı terk ettiğini ve bunların ekseriyetinin ise iskân yerine ulaşmadan hayatını kaybettiğini söyler (İpek 1999: 40). Schweiger-Lerchenfeld-, bu göçün muhacirler için oldukça acı bir deneyim olduğunu, ancak onların umutlarını hiç kaybetmediklerini, başlangıçta Rusların elinden kurtuldukları için mutlu olduklarını, Balkanlara sevk edilenlerin burada kendilerini oldukça rahat bir hayatın beklediğini hayal ettiklerini, fakat bu topraklara geldiklerinde hiç de hayal ettikleri şeylerle karşılaşmadıklarını sözlerine ekler (Schweiger-Lerchenfeld 1878:82). Seyyahın 1864 göçüne dair gezi notlarına yansıyan bilgilerde, Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına sığınan göçmenler için bu göçün aslında tam bir hayal kırıklığı olduğunu vurgulamaya çalıştığı görülmektedir.

Sonuç

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bazı siyasi başarısızlıklar, topraklarının daralmasına ve dolayısıyla kaybettiği topraklarda yaşayan Müslümanların çevreden merkeze yönelmesiyle sonuçlanmıştır. Özellikle 1774 yılında imzalan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ın Rus hâkimiyeti altına girmesi ile başlayan göç hareketleri, 19 yüzyılda da Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da yayılcı bir politika izleyen Ruslar karşısında başarı elde edememesi ve bölgede yaşayan diğer gelişmelere koşut olarak devam etti. Ancak Kafkasya'da Şeyh Şamil önderliğinde Ruslara karşı verilen mücadelede önemli bir rol oynayan Müridizm hareketinin, 1859'te Şeyh Şamil'in teslim olmasıyla önemli ölçüde kan kaybetmesi üzerine bu göç hareketleri daha kitlesel bir boyut almaya başladı. 1864'te Kafkasların tamamen düşmesi neticesinde sayıları yüzbinlerle ifade edilen Kafkasya'nın Karadeniz sahillerine yığılan bu göçmenlerin ilk olarak geldikleri noktalardan birisi Trabzon limanı olmuştur. Schweiger-Lerchenfeld gezi notlarında bu göçün kent üzerinde yarattığı kimi etkileri üzerinde durmakta ve bilgi vermektedir. Ancak Alman seyyahın anlatımlarında göç hareketlerinin sebeplerini irdelerken genellikle Rus tarafın bakış açısı ile ele alarak bilgi verdiğini belirtmek gerekir. Hatta seyyahın anlatımlarının Rusların Kafkasya'da uyguladıkları gayri insani politikalarını bazı gerekçelerle haklı çıkartmaya yönelik olduğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, Alman seyyahın 1864 Göçünü tek taraflı ve nesnellikten uzak bir şekilde ele alarak değerlendirmeye çalıştığı söylenebilir. Zira onun verdiği bilgiler diğer yerli ve yabancı kaynaklarda konuya ilişkin verilen bilgilerle örtüşmemektedir.

1864 tarihinde Kafkaslardan gelen göçmenlerin geldikleri diğer bir liman kenti de Samsun olmuştur. Samsun'da bulunduğu esnada bu göçün kent üzerinde yarattığı etkileri gözlemlene şansı elde etmiş olan Amerikalı misyoner Lennep'in, Schweiger-Lerchenfeld'e nazaran bu konuda daha nesnel ve sağlıklı değerlendirmeler yaptığı görülmektedir. Onun 1864 Göçünün Samsun kenti üzerinde yarattığı kimi idari, sosyal ve ekonomik etkilere dair daha nesnel anlatımlar yapması, seyyahın Türkiye'de doğmuş olması, Tokat gibi Anadolu şehirlerinde uzun yıllar ikamet ederek misyonerlik faaliyetleri yürüttüğü esnada Osmanlı toplumunu ve insanlarını daha yakından tanıma fırsatı yakalamış olmasıyla ilişkilendirilebilir. Ancak Lennep'in de eserinde diğer kaynaklarla örtüşmeyen bazı bilgiler verdiği dikkat çekmektedir. Özellikle, onun yetkililer tarafından göçmenlerin nakilleri konusunda binek hayvan sahiplerine uygulandığını ileri sürdüğü baskı ve göçmenlerin daimi iskân noktalarına nakilleri esnasında bu hayvan sahiplerine ödenen paranın azlığı konusunda verdiği bilgiler buna örnek gösterilebilir. Ancak Lennep Schweiger-Lerchenfeld'in aksine Kafkasya'dan Samsun limanına istifler halinde çok zor koşullar altında ulaşmayı başaran insanların Rusların bölgede uyguladıkları baskı ve yıldırmaya dönük politikalar neticesinde her şeylerini bırakıp Osmanlı topraklarına sığınmaktan başka ellerinde fazla bir seçenek olmadığını diğer kaynaklarla örtüşen bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna ek olarak, Lennep 1864 Göçünün Samsun kentinde yarattığı sonuçları da her iki taraf için daha nesnel anlatımlarla ortaya koyduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

- AKAY Tolga (2013). "XIX. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu Osmanlı Devleti'ne Yönelik Göç Hareketinde Sinop'un yeri", *Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi (06-09 Ekim 2011)*, Karabük, 3-13.
- AYDIN Hasan-KUŞ Ayşegül (2016). "Henry J. Van Lennep'in Oriental Albümü'nde Doğulu Kadın Portreleri", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, ed.: Osman Köse, cilt: I, Samsun: Canik Belediyesi Yayınları.
- BALA Mirza (1967). "Çerkesler", *İA*, III, 375-386.
- BERBER Ferhat (2011). "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları*, (31):17-49.
- DOĞANAY Hayati (1994). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*. Ankara.
- İPEK Nedim (1999). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara:TTK.
- İPEK Nedim (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları.
- KARPAT Kemal H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*, (çev.) Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KARPAT Kemal H. (2014). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- KARPAT Kemal H. (1985). *Ottoman Population (1830-1914)*, Wisconsin.

- KARPAT Kemal H. (2001). "Avrupa Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü*, Ankara: Kafder Yayınları, 78-111.
- KIRIMLI Hakan (2006). "Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar Göçleri", *Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul, 147-152.
- KUŞ Ayşegül (2016). *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*, Samsun: Canik Belediyesi Yayınları.
- MCCHARTY Justin (1998). *Ölüm ve Sürgün*, (çev.) Bilge Umar, İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- ÖZTÜRK Temel (2011). *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Trabzon: Serander Yayınları.
- SAYDAM Abdullah (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- SCHWEIGER-LERCHENFELD Amand Von (1878). *Armenien*, (basım yeri yok).
- SERBESTOĞLU İbrahim (2006). "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 83-97.
- ŞAŞMAZ Musa (1999). "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864", *OTAM*, 9: 331-366.
- VAN LENNEP H. J. (1870). *Travels in the Little-Known Parts of Asia Minor*, V.I, London: John Murray.
- VAN LENNEP H. J. (1985). *Oriental Album (Doğu Albümü)*, (çev.) Pars Tuğlacı, İstanbul: Pars Yayıncılık.
- WAGNER Moritz (1856). *Travels in Persia, Georgia, and Koordistan, With Sketches and The Caucasus*, V.II, London: Hurst and Blackett.
- WILLIAMS Brian Glyn (2000). "Hijra and Forced Migration from Nineteenth Century Russia to the Ottoman Empire", *Cahiers du Monde Russe*, 41(1):79-108.
- YALÇIN Cemal (2004). *Göç Sosyolojisi*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- YILMAZ Özgür (1864). "An Italian Physician in the Caucasian Migration of 1864: The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV(28):5-44.
- YILMAZ Özgür (2014). "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", *Mavi Atlas*, 3:133-156.